

СЕКЦІЯ 1 АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

УДК 330.34(477)

Біляцький С.Д.
*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник,
Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України*

Ярова Н.В.
*кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник,
Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України*

ПЕРЕДУМОВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ PREREQUISITE OF MODERNIZATION OF THE ECONOMIC SYSTEM OF UKRAINE

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються успішні сценарії економічного розвитку окремих країн, а також результати застосування моделі «наздоганяючого розвитку». На основі цього аналізу визначено систему стратегічних цілей, досягнення яких забезпечить модернізацію та розвиток України в умовах жорсткої конкуренції. Підкреслене особливе значення модернізації зовнішньоекономічної діяльності в процесі реформування держави.

Ключові слова: економічний розвиток, модель «наздоганяючого розвитку», конкуренція, зовнішньоекономічна діяльність, модернізація, інноваційна економіка.

АННОТАЦІЯ

В статье анализируются успешные сценарии экономического развития некоторых стран, а также результаты применения модели «догоняющего развития». На основе этого анализа определена система стратегических целей, достижение которых обеспечит модернизацию и развитие Украины в условиях жесткой конкуренции. Отмечено особое значение модернизации внешнеэкономической деятельности в процессе реформирования государства.

Ключевые слова: экономическое развитие, модель «догоняющего развития», конкуренция, внешнеэкономическая деятельность, модернизация, инновационная экономика.

ANNOTATION

In the article the successful scenarios of the economic development of some countries, and also the results of applying the model «overtaking development» are analyzed. On the basis of this analysis the system of the strategic purposes, whose reaching ensured the modernization and the development of the Ukraine under the conditions of rigid competition, is determined. Particular significance of the external economic activity under the process of the state's reformation is noted.

Key words: economic development, the model «overtaking development», competition, external economic activity, modernization, the innovation economy.

Постановка проблеми. Після кризи світ став жорсткішим порівняно з початком 2000-х років. Українські компанії вимушені конкурувати з тими корпораціями, котрі вижили, а отже змогли провести реконструкцію виробництва, сконцентрувати його на найефективніших підприємствах та видах діяльності, підвищити продуктивність праці, кількість та якість власної продукції, скоротити кількість працюючих. Якщо не зробити те саме в Україні, то конкурувати на цьому модерному ринку буде важко.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати фундаментальних та прикладних досліджень, присвячених проблемам успішних сценаріїв економічно-

го розвитку окремих країн, а також сформульовані на їхній основі концептуальні засади розвитку України, викладені в наукових працях багатьох вітчизняних авторів, зокрема у роботах: Ю. Пахомова, О. Білоруса, В. Будкіна, О. Гаврилюка, О. Власюка, М. Дутченка, А. Кредісова, Д. Лук'яненко, В. Новицького, С. Біляцького, Я. Жаліла, А. Матвійчука, В. Оніщенко, О. Плотнікова, В. Сіденка, С. Сіденко, О. Соскіна, А. Філіпенка, Н. Ярової та інших. Особливе місце у роботах зазначених науковців займає висвітлення різних аспектів та особливостей глобальних трансформаційних процесів останнього десятиріччя.

Серед іноземних вчених, роботи яких становлять методологічну основу сучасних досліджень стосовно структурних перетворень та економічного розвитку країн, можна назвати: В. Гейтсона, П. Друкера, Е. Тоффлера, Л. Хайека. В Росії ці питання плідно досліджують В. Іноземцев, В. Нікелелов, В. Нечипоренко, В. Смірнов, Ф. Шахмалов, В. Полтерович.

Метою статі є аналіз деяких успішних сценаріїв економічного розвитку окремих країн та визначення, на його основі, концептуальних засад модернізації й розвитку сучасної української держави, зокрема, зовнішньоекономічної діяльності, як ініціатора та каталізатора цієї модернізації й розвитку, в умовах жорсткої конкуренції.

Основні результати дослідження. У ХХІ столітті Україна постала перед гострою необхідністю модернізації та й власної економічної системи та й усього суспільного життя загалом. Це, насамперед, стосується оновлення і осучаснення зовнішньоекономічної сфери держави, оскільки саме вона стимулює позитивні трансформації в економіці країни, виступає ініціатором модернізації. З іншого боку, модернізаційний сценарій у сфері зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) України повинен мати характер, похідний від базового сценарію модернізації всієї економіки. Також слід врахувати, що він реалізовуватиметься в умовах подальшого посилення впливу глобальних тенденцій на національну економіку, а отже і на соціально-економічний стан України, на тлі загострення конкуренції, підвищення ролі інноваційних факторів у країнах-лідерах і перебудови всього світового економічного порядку. Виходячи з цих міркувань, доцільно припустити, що він має ґрунтуватися на пріоритетності зовнішніх зв'язків, які спираються на інтелект і науково технічний потенціал суспільства, на результати міжнародного співро-

бітництва у цій царині. До того ж, він має визначити пріоритети та параметри зовнішньоекономічної політики України у поєднанні з довгостроковими цілями і завданнями її внутрішньої політики на етапі переходу до інноваційного типу соціально-економічного розвитку та цивілізаційних зсувів, спричинених глобальною кризою. Без вирішення цього вкрай складного завдання нам не витримати жорсткої конкуренції в цивілізованому світі, не дати гідної відповіді небезпечним викликам нового десятиліття.

Звідси маємо два наслідки для української довгострокової всеохоплюючої економічної модернізації, її модернізації ЗЕД, зокрема.

Перший. Має сенс принаймні не перешкоджати українським компаніям діяти так, як це робили корпорації, які спромоглися вижити після кризи, готуватися до конкуренції в жорсткому посткризовому світі, пристосовувати до рішення цієї задачі соціальну практику.

Другий. Зробити найважливішим пріоритетом створення в Україні конкурентоспроможного сектору інноваційної економіки.

Скептики сказали б, що вирішити цю задачу в Україні не вдалося нікому і ніколи – ні за часів Російської імперії, ні при комуністах, ні після краху Радянського Союзу (воєнно-промисловий комплекс лише виключення з цього правила). Однак це зовсім не означає, що задача принципово не має рішення. До слова, ні Фінляндію, ні Південну Корею, ні Тайвань у 1950-тих роках аж ніяк не можна було віднести до країн з розвинутою інноваційною економікою. За останні 60 років у світі накопичено багатий досвід політики, спрямованої на підтримку інноваційної економіки. І багато з цих програм виявилися успішними [1; 2].

Зауважимо, що цей досвід не варто копіювати дослівно. Програми підтримки інноваційної економіки були специфічними, пристосованими до місцевих реалій. Щодо використання цього досвіду в Україні, то слід підкреслити, що передумовою успіху такої політики є внесення змін до законодавства (податкова система, бюджетне законодавство, регулювання патентних прав, спрощення умов зовнішньоекономічної діяльності для всіх, хто пов'язаний з інноваційною діяльністю). Ці заходи повинні доповнюватися створенням ефективної інфраструктури підтримки інноваційної діяльності. Мова йде про активну державну політику по створенню бізнес-інкубаторів та полюсів конкурентоспроможності, орієнтованих на інноваційну економіку, венчурних фондів, по стимулюванню зацікавленості банківської системи в інноваційно орієнтованих кредитах [3; 4; 5].

Інноваційна економіка за своєю природою багато в чому відрізняється від звичайної. Тут має місце значний ризик невдач. Але успішні результати можуть перевершити очікувані не у рази, а на порядки. Саме тому державна економічна політика у цій царині не може бути стандартною. Вона вимагає інноваційних рішень. Від того, у якій мірі найближчим десятиліттям Україні вдасться просунути у цьому напрямку, багато в чому залежить і той стан країни, в якому вона підійде до нової глобальної світової кризи, і довгострокові перспективи її розвитку [6].

«Наздоганяючий розвиток» – прагматична ідея чи пастка?

Коли в Україні у 90-ті роки проходили радикальні ліберальні реформи, то багато українців згодні були перетерпіти навіть найнегативніші їхні наслідки, сподіваючись, що вже зовсім скоро ми заживемо так «як у них». Проте дуже швидко стало зрозуміло, що ніякої європейської буржуазності, ні ідеально-американської радості загального підприємницького духу на горизонті зовсім не передбачається. Отриманий гібрид самостійності й суверенної демократії наздоганяти та переганяти західних сусідів явно не в змозі.

Як наслідок за 20 років ми отримали трансформацію погляду на міраж, що розсіюється, – можливо, на руїнах СССР хтось і вірив, що нову Україну запросять до клубу розвинених країн, а тепер трендом у лібералів зі здоровим глуздом стала ідея зниження вимог та наздоганяючої модернізації. Минули, мовляв, часи індустріальних перемог. Потрібно переймати технології, економічні моделі, прагматично товаришувати із сусідами, котрих все рівно вже ніколи не наздогнати, і в результаті доброї поведінки отримати право залишитися невибагливим сусідом, так би мовити, другого ешелону.

Але саме питання наздоганяючого розвитку та впливу чужих економічних рецептів на його результаті не таке вже й просте. На сьогодні зрозумілої теорії, яка б пояснювала, чому одним країнам «все вдалося», іншим «вдалося стати схожими на перших», а третім «не вдалося геть нічого», у економістів не існує [7].

Результат у всіх різний

У XX столітті різні країни спробували на собі здавалося б найвдалішу неокласичну модель (або її елементи), яка базується на постулаті раціонально-егоїстичної економічної поведінки, механізмах приватної власності, вільної конкуренції і максимізації прибутку. Потім вони здавалось би повністю інтегрувалися до світової глобалізованої системи поділу праці. Але результат всі отримали різний, а загалом хоч би в якій мірі наблизитися до рівня західних країн змогли тільки «східноазійські тигри», інші зі змінним успіхом відстають – питання лише в тому, сильно чи катастрофічно. Починаючи з 70-х років динаміка зростання ВВП у великій частині країн, що розвиваються, загалом від'ємна – тобто вони не тільки не наздоганяють, а все більше відстають.

Як наслідок у цілої низки економістів з'явилася цілком закономірне питання: можливо, на економічний розвиток впливають не тільки абстрактні закони функціонування капіталістичних ринків? І загалом, чи можна, спираючись тільки на ці закони, розглядати реальні економічні системи, які динамічно розвиваються у часі?

«Неокласична теорія за своєю сутністю – невідходячий інструмент для аналізу та розробки стратегій економічного розвитку. Вона вивчає функціонування ринків, а не їх розвиток. Чи можливо розробити економічну стратегію, не розуміючи, як розвивається економіка? Ті методи, якими користувалися вчені-неокласики, задавали предмет дослідження і перешкождали такому розвитку. Ця теорія вже в своїй початковій формі, математично стрункій та елегантній, моделювала статичний світ, вільний від тертя. Коли вона зверталася до економічної історії чи до проблем розвитку, в центрі її уваги опинялися або науково-технічний прогрес, або – пізніше – інвестиції у людський капітал. При цьому ніхто не звертав уваги на існування інститутів, які задаючи систему стимулів, визначають тим самим обсяг коштів, які спрямовуються суспільством до обох цих сфер», – говорив у своїй Нобелівській промові у 1993 році економіст Дуглас Норт. Ідея про те, що ринок усе поставить на свої місця у будь-якій точці земної кулі, не підтверджується історією: якщо б існували універсальні правила, просте наслідування яким дозволило б швидко підвищити економічний добробут, ними б усі давно скористалися. Однак, на думку Норта, як раз навпаки – як саме рука ринку буде себе вести чи з'явиться вона взагалі, залежить від інститутів конкретного суспільства, всієї сукупності формальних і неформальних правил поведінки, ментальних моделей. Здавалося б, змінити старе мислення на нове, сучасне, доповнити це списаним слово у слово з «правильних країн» законодавством та системою власності, і все запрацює. Але ж згаданий нобелівський лауреат дійшов зовсім іншого висновку: не існує ніяких

гарантій, що еволюція інститутів і навіть світоглядних систем приводить з часом державу до економічного зростання.

*Постіндустріальний феодалізм
(«Торгівля не зруйнувала ще жодної країни
(Бенджамін Франклін [8])»)*

Такі заходи як свобода торгівлі та спеціалізація на порівняльних перевагах, котрі були нав'язані більшості країн, з метою «наздоганяючого розвитку», привели до зовсім протилежного результату для їхнього населення. Місцеві підприємці не здатні конкурувати на полі інноваційних технологій з передовими країнами та корпораціями – на це часто немає ні первинних ресурсів, ні банального запасу часу. Як наслідок країни обирають свої власні традиційні конкурентні переваги. А це переважно – природні ресурси та робоча сила. Перші до того ж вичерпні, а їхнє видобування стає дедалі дорожчим. Первинні «переваги» спряжені з мальтузіанською динамікою та падаючою віддачею: замість розвитку має місце деіндустріалізація (відмирання не конкурентних галузей власного виробництва), деагрокультуризація (відмирання власного сільського господарства) і внаслідок цього депопуляція – усі більш-менш освічені та перспективні громадяни емігрують.

З кого ж брати приклад?

Останніми роками багато економістів пов'язують розвиток України з шляхом, яким рухаються країни, які до лютого 2011р. були відомі як БРІК. Бразилія, Індія, Китай і Росія – великі ринки, які швидко розвиваються. Ще на початку століття аналітики Goldman Sachs передбачали, що саме ці країни увійдуть у ХХІ столітті до числа головних світових економічних гравців. Як, наприклад, писав наприкінці 2009 року Нуріель Рубіні, прогноз справдився на 75%, але на роль Росії у «четвірці» він почав пропонувати іншу державу – Індонезію. Приводом до цього стало падіння російського ВВП у кризовому 2009 році на 7,9% (найбільше серед країн «Великої вісімки») та БРІК – у Бразилії падіння склало 5% на тлі зростання ВВП у Китаї та Індії, які показали зростання ВВП відповідно на 8,7% і 6,8% у цьому ж році. Але все ж Росії вдалося залишитися у цій «четвірці».

У лютому 2011 р. до БРІК було приєднано Південно-африканську республіку, і з цього часу група має назву БРІКС (в Росії її називають «БРЮКІ»). На думку аналітиків Goldman Sachs, до 2050 р., сума економік країн цієї групи перевищать розмір економіки Великої вісімки разом узятих. Уже сьогодні згадані країни займають здебільшого дуже високі позиції за багатьма категоріями та рейтингами, які підтверджують їх соціально-економічне зростання, його перспективи. Наприклад, загалом відомо, що Китай є другою за обсягом економікою у світі, а Індія займає 4-те місце у світі за темпами росту ВВП.

Стосовно БРІК нині Goldman Sachs передбачає, що до 2050 р. року країни «четвірки» можуть стати домінуючими економічними системами, оскільки займають більше ніж 25% суші у світі, мають 40% населення світу, а їхній об'єднаний ВВП становить 15,435 трлн \$. На сьогодні ці чотири країни знаходяться серед найбільших та найдинамічніших ринків, які ще формуються.

Ще у 2005 році аналітики Goldman Sachs разом з БРІК, в якості локомотивів глобальної економіки ХХІ століття, почали розглядати ще одинадцять країн. Це – Бангладеш, В'єтнам, Єгипет, Індонезія, Іран, Мексика, Нігерія, Пакистан, Туреччина, Філіппіни та Південна Корея. Вони дістали назву «група одинадцяти» (N-11 або Next Eleven). Ну чим ми гірші, що нас не має серед цих країн? А ти часом, уже зараз західні експерти вигадують назву для нової групи лідерів групи швидкозростаючих – BRICET (плюс Східна Європа та Туреччина), BRICKETS (те ж плюс Південна Корея)

або BRIMS (плюс Мексика). Як ми вже згадували, сам Нуріель Рубіні звертав увагу на Індонезію, надаючи їй перевагу перед Росією. Ще зовсім недавно в цій країні падали воєнна диктатура, руйнівна азіяська криза, цунамі, зростання радикальних ісламських настроїв, невисокий ВВП на душу населення – і все ж економічні перспективи країни, як вбачають економісти, є досить реальними. До того ж, на тлі скорочення населення Росії, Індонезія стала четвертою країною в світі за чисельністю населення (в ній проживає 230 млн. громадян). « На цілу Німеччину (80 млн. чол.) більше ніж у Росії », – пише Рубіні.

Стосовно Росії, зрозуміло, що в її оцінках у західних експертів часто має місце певне ідеологічне упередження (до слова, саме в Росії планується провести черговий саміт країн БРІКС). Але вся ця історія з намаганням «замінити літеру Р» говорить про те, що варіант тихого доганяючого росту нічого не гарантує – Росію і так ніхто особливо не кличе на «свято життя», а за найменших проблем відверто просять «на вихід» – добре, що інших бажаючих навколо вистачає. Що стосується України, то питання «наздоженемо або не наздоженемо» сьогодні явно має вже не економічний, а світоглядний характер [9].

Більшість економістів виступає за швидке освоєння практики в сфері технологій і бізнесу та закріплення України в ролі «міцного середняка», який уміє добре орієнтуватися на лідерів та йде за ними на деякій відстані. Представники протилежної точки зору, напроки, стверджують, що шанс на прорив є завжди, особливо у такої країни, як Україна, з її матеріальними та інтелектуальними ресурсами і прикладами масштабних досягнень, про які свідчить її історичний досвід [10].

Однак навряд чи варто сподіватися на якісь захмарні прориви – перескочити в постіндустріальне майбутнє, минаючи етап відбудови промисловості та інфраструктури, не вдасться. Крім того, успішна модернізація – це зміна еліт, чому сучасна еліта навряд чи буде рада. У даному випадку приклад останньої Олімпіади яскраво засвідчив, що ніякі гроші не зроблять дива з нічого: там, де немає сталої системи, немає правил, втрачена спадкоємність, а головне – немає мети працювати на результат, якщо він не дає доходу прямо сьогодні колу «особливо наближених», - немає й перемоги.

Приклад багатьох країн, готових рецептів економічного добробуту і тим більше плану проривів, які націлені на лідерство, нам ніхто не запропонує, а якщо такі й існують, то дуже малоймовірним виглядає можливість їхнього застосування в Україні. Чи зможемо розробити свої? Відповідь на це питання, як здається, знаходиться не стільки в інструментальній сфері – вважаємо, що Україна належить до таких країн, які потенційно можуть дуже багато – скільки в царині цінностей та смислів.

Якщо у нас і на правду більшість громадян вважає, що ми нікого ніколи не наздоженемо, то так і буде – моральна капітуляція цьому сприяє зовсім не менше, ніж відстає промисловість або нестача наукових досліджень.

Останні десятиліття у нас панує процес деградації країни, інститутів держави та самого життя громадян. Це необхідно рішуче зупинити. Україні конче потрібен Новий Курс – курс модернізації та розвитку. Діяльність державного апарату, уряду, місцевої та регіональної влади має бути підпорядкована цілям загальної та інтенсивної модернізації нашої країни. Це завдання для всіх нас – громадян України. Альтернативи модернізації не існує.

Висновки. Узагальнюючи наведені вище міркування, сформулюємо систему стратегічних цілей (передумов), досягнення яких має забезпечити Україні модернізацію та розвиток в умовах жорсткої конкуренції, а саме:

- **Відтворення і зростання здорового і високоосвіченого населення країни.** Найважливіша мета держави – забезпечити відтворення і зростання здорового і високоосвіченого населення нашої країни. Якщо держава цього не забезпечує, то громадяни просто не бачать сенсу в її існуванні. Адже сфера здоров'я, освіти й культури нації – не місце для отримання прибутків. Бюджетну медицину і бюджетну освіту потрібно спроектувати заново. Вони мають стати більш конкурентоздатними порівняно з приватними послугами у цій сфері.

- **Модернізація зовнішньоекономічної діяльності.** Модернізація ЗЕД має дати стимулюючий поштовх модернізації всієї країни, стати, так би мовити, її каталізатором і камертоном. При цьому мають вирішуватися завдання визначення пріоритетних напрямів зовнішньоекономічної політики України у довгостроковій перспективі та відносно окремих країн і регіонів світу; вибору адекватних інструментів реалізації зовнішньоекономічної політики та пріоритетів розвитку інститутів регулювання ЗЕД й її окремих складових (наприклад, регулювання зовнішньоторговельної діяльності). Крім того, зауважимо, що одним з критеріїв, за яким буде оцінюватися позитивний ефект від модернізації ЗЕД України, є успіх політики запозичення, який залежить від абсорбційної здатності країни, тобто від умінь розпізнавати цінність нової зовнішньої інформації, засвоювати її та застосовувати для комерційного використання.

- **Створення модерної індустрії.** Країні потрібна нова індустріалізація. Йдеться про сучасну промислову революцію. У стислі терміни ми зобов'язані створити нову господарську основу нашої країни. Безумовний пріоритет – будівництво заводів, енергетичних комплексів, інфраструктури: доріг, магістралей, портів та аеропортів.

Пріоритетом повинен стати розвиток наукоємних галузей – нанотехнологій, мікроелектроніки на сучасній елементній базі, ракетно-космічної, авіабудівної, суднобудівної, машинобудівельної, інформаційних технологій. У нас є майбутнє лише як у країни з високорозвиненою індустрією.

- **Створення умов для прискореного розвитку українського сільського господарства.** У село необхідно повернути промисловий спосіб організації виробництва. Великотоварне сільське господарство, організоване в систему повного циклу від лану й ферми до кінцевого споживача – як вітчизняного, так і закордонного. Наша країна повинна стати світовим гравцем на ринку продовольства.

- **Створення боєздатної сучасної армії.** У сучасному світі реальний суверенітет мають лише країни, здатні захистити себе і свою територіальну цілісність. Жодні союзи не гарантують нам безпеку без боєздатної сучасної армії. Її необхідно заново спроектувати і побудувати.

- **Створення нової соціально справедливої держави.** Нам потрібен новий тип держави, вільної від панування капіталу над нею. Влада в такій державі не буде ґрунтуватися на страху, зокрема на страху перед бідністю, хворобами, беспорядністю. Нова українська держава має реалізувати принципи соціальної справедливості та високий рівень соціальних гарантій.

Держава повинна повернутися в економічне і господарське життя країни не лише як регулятор. Доходи від надприбуткових галузей і стратегічних підприємств мають належати державі. Це дозволить надати дійсну свободу для розвитку приватної ініціативи у сфері малого й середнього бізнесу, радикально знизити податкове і адміністративне навантаження на підприємців і роботодавців. Нам треба розвивати малий та середній бізнес, інвестиційний клімат, енергетичну незалежність. Держава має забезпечити ефективну співучасть у процесі модернізації країни для українського приватного бізнесу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Біляцький С. Інноваційна політика як ключовий фактор розвитку України в контексті наближення до стандартів ЄС / С. Біляцький // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – 2005. – № 1. – С. 54–64.
2. Біляцький С. Процеси оновлення економічної парадигми розвитку України / С. Біляцький // Сучасні тенденції міжнародних економічних відносин. Матер. міжвід. наук. конф., 17 травня 2006 р. – К. : НАУ, 2006. – С. 37–41.
3. Сото Э. Загадка капітала / Э. Сото. – М. : Олимп-Бизнес, 2001. – 263 с.
4. Ярова Н. Еволюція й перспективи розвитку бізнес-інкубаторів / Н. Ярова // Зб. наук. пр. Вип. 61 / Відп. ред. В. Є. Новицький – К. : ІСЕМВ НАН України, 2009. – С. 188–196.
5. Ярова Н. В. Французький досвід подолання технологічного відставання та стимулювання інноваційного розвитку / Н. В. Ярова // Шляхи реформ української економіки для отримання конкурентоспроможних переваг в посткризових умовах : матер. наук. конф. (Київ, 20 травня 2010 р.). – К. : ІСЕМВ НАН України, 2010. – С. 83–89.
6. Новицький В. Є. Інституційні основи економіки: міжнародний досвід та вітчизняна практика. – К. : Книжкове вид-во НАУ, 2005. – 200 с.
7. Dornbusch R., Edwards S. The Macroeconomics of Populism in Latin America / R. Dornbusch, S. Edwards. – Chicago : The University of Chicago Press, 1991. – 412 p.
8. Benjamin Franklin Essays : Thoughts on Commercial Subjects [Електронний ресурс]. – Режим доступу : books.google.com.ua/books?id=uDcWAAAAYAAJ.
9. Близнюк В. В. Соціально-трудова інтеграція України до Європейського Союзу / В. В. Близнюк // Україна в процесах міжнародної інтеграції : монографія [за заг. ред. д.е.н. В. Р. Сіденка.] – Х. : Форт, 2003. – С. 245.
10. Формування конкурентоспроможної моделі відкритої економіки України: питання інституціональної теорії та регулятивної практики / Зб. наук. пр. № 4. – К. : НАУ, Мін. освіти і науки України.